

Konstitusiya və Suverenlik İli – 2025

Rəqəmsal transformasiya dövrünün konstitusiya anlayışı

Yüksək sürətlə inkişaf edən digitallaşma prosesi son illərdə cəmiyyət həyatımıza ağılaşmaz yeniliklər gətirmişdir: rəqəmsal təhsil, pul, səhiyyə, vətəndaşlıq, suverenlik və s. Planetimizdə tamamilə rəqəmsal cəmiyyətin meydana gəldiyini söyləməyin hələ tez olmasına baxmayaraq, hər halda, bu prosesin hiss olunmaz çevikliyi özünəməxsus qaydaları olacaq cəmiyyətin yaranacağına labüd edir.

Rəqəmsal yenilikləri zəruri edən konstitusiya islahatlarının gerçəkləşdirilməsi isə hər bir ölkənin hüquqi və siyasi sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün çox zəruridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulundan 30 il keçir və bu zaman intervalı ərzində dünya yüksək sıçrayışla yeni texnoloji mərhələyə qədəm qoyub.

Əvvəllər dünyada, demək olar ki, gündəmdə olmayan rəqəmsal transformasiya, elektron hökumət sistemləri və kibertəhlükəsizlik kimi mövzular bu gün konstitusiya səviyyəsində tənzimlənməsi tələb olunan müzakirələrin vacib hissəsinə çevrilib.

Təbii ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə və yeni çağırışlar meydana çıxdıqca, konstitusiyalar da bu yeniliklərlə ayaqlaşmaq məcburiyyətindədir. Xüsusilə son iyirmi ildə baş verən rəqəmsal inqilab və globallaşma prosesləri dövlət idarəçiliyinə və bir sıra konstitusion institutlara yenidən baxış zərurətini meydana çıxarıb.

Yaşadığımız texnoloji inqilab dövrü çoxsaylı yeniliklər meydana gətirir və gətirəcəkdir. “Robotlaşma erası” və ya “Kiber era” olaraq da adlandırılacaq biləcəyimiz müasir dövrümüzdə süni intellektin tətbiqi artıq bütün sahələrdə özünü göstərir. Rəqəmsallaşmanın, xüsusilə də süni intellektin elektron dövrün tələblərinə uyğun inkişafı ortaya çıxması proqnozlaşdırılan “Ağıllı konstitusiya” (“Smart Constitution”) anlayışını nəzəri və praktiki baxımdan qiymətləndirməyi tələb edir.

Digitalizasiya prosesinin təsiri ilə dünya dövlətlərinin konstitusiyalarının hansı formada dəyişikliyə uğrayacağı ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması artıq zərurdən qaynaqlanır. Rəqəmsal yeniliklərin “şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət” üçlüyünün həyatına ciddi təsiri konstitusiya hüququ elmində mühüm müzakirəyə səbəb olacaq çoxsaylı problemləri meydana çıxarıb. Məlum olduğu kimi, ənənəvi konstitusiyaların təməlində duran “şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət” üçlüyü tarix boyunca hüquqi nizamin dayaq sütunları olmuşdur. Bu yanaşma insanın hüquq subyekti kimi mərkəzə alınmasını, cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarını və dövlətin idarəetmədəki rolunu müəyyən edib. Lakin XXI əsrin reallıqları artıq bu üçlüyü yetərli saymaqdan imtina etməyi zəruri edir. Klassik “şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət” üçlüyündə əlavə olaraq “təbiət” və “süni intellekt”in də qoşulması artıq vacib məsələlər sırasındadır.

Məlumdur ki, çağdaş dünyada təbiət yalnız yaşadığımız mühit deyil, həm də hüquqların və vəzifələrin obyektı kimi qəbul edilməlidir. Ekoloji böhranlar, iqlim dəyişiklikləri, təbii resursların tükənməsi və bəşəriyyətin gələcəyi təbiətlə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini labüd edir. Artıq bəzi ölkələrin konstitusiyalarında təbiətə “hüquqi şəxs” statusu verilməsi, gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət və ekoloji hüquqlar kimi anlayışlar yer almağa başlayıb. Bu, sadəcə, hüquqi yenilik deyil, etik və sivilizasiyalı məsuliyyətin təzahürüdür.

Elektronlaşma dövrünün son mərhələsi kimi süni intellekt erasına keçid isə yeni hüquqi texnologiyalarının və alqoritmik dəyərlərin konstitusion tənzimlənməsini labüd edir. Bu da öz növbəsində klassik konstitusiyaların təbiətinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə uğramasına gətirib çıxaracağını ehtimal etməyə əsas verir. Təsədüfi deyil ki, rəqəmsallaşma prosesinin sürətlənməsi və süni intellekt texnologiyalarının inkişafı dövlətlərin “Ağıllı konstitusiya” anlayışına doğru irəliləməsini şərtləndirir.

Rəqəmsallaşma erası və süni intellekt texnologiyalarının yüksək sıçrayışlı tərəqqisi dövlətlərin rəqəmsallaşma prosesi ilə bağlı dəyişikliklərə klassik konstitusiyalar çərçivəsində deyil, “ağıllı konstitusiya”lar müstəvisində nəzər salmağı tələb edir.

“Klassik konstitusiyalar” adlandırılan dünya dövlətlərinin ənənəvi konstitusiyalarının tarixi təxminən 1700-cü illərə gedib çıxır. Dünyada ilk konstitusiya isə 1787-ci ildə ABŞ-da qəbul olunub. “Klassik konstitusiyalar” konstitusionalizm konsepsiyasına əsaslanır. Qeyd edək ki, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını dövlət qarşısında qorumaq məqsədilə adi qanunlardan üstün və onlardan daha çətinləşdirilmiş mexanizmə malik olan üsullarla dəyişdirə bilən və adına “konstitusiya” deyilən sort bir ali qanunun qəbul edilməsini şərtləndirən düşüncəyə və axıma “konstitusionalizm” deyilir.

“Klassik konstitusionalizm” konsepsiyasına görə hüquqi termin kimi işlədilən “konstitusiya” sözü dövlətin ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan ali qanunvericilik aktı mənasında işlədilir və bu akt şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətlə bağlı ən mühüm münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, dövlətin konstitusion quruluşunu, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsaslarını təsbit edir, eləcə də ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji və əxlaqi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bundan başqa, dünya dövlətlərinin konstitusiyaları dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin prinsiplərini, dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəçiliyinin başlıca müddəalarını, məhkəmə hakimiyyətinin sistemini, vətəndaşların, ictimai təşkilat, birlik, müxtəlif qurumların hüquq və azadlıqlarını müəyyən edir.

Konstitusiya cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquqi statusunun əsasını müəyyən edir və bununla da dövlətlə fərd arasındakı əlaqələrin ümumi konturlarını çizir. Konstitusiya bütün ölkədə norma yaradıcılığının əsaslarını, qanunvericilik sistemini formalaşdırır və bütün qanunvericilik sisteminin başında durur.

Bos, görərsən, rəqəmsal transformasiyanın hər sahəyə olduğu kimi hüquqa da təsir etməsi tamamilə yeni konstitusional-hüquq dəyərlərini meydana çıxaracaq? Yoxsa mövcud olan klassik konstitusionalizm konsepsiyasının formatındamı müəyyən dəyişikliklər edəcəkdir? Bu və bunun kimi düşündürücü suallar cavablandırılmağı gözləyir.

Düzdür, klassik konstitusiyalarda olduğu kimi “Ağıllı konstitusiya”ların da əsas hədəfi elektron çağımızda şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin mənafe və maraqlarını qorumaqdan ibarət olmalıdır. “Ağıllı konstitusiya”nın prioritet məqsədi yeni texnologiyaların geniş vüsət aldığı dövrdə əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını qorumaq, dövlətin və özəl sektorun güc və səlahiyyətlərini şəxsiyyət və cəmiyyətin xeyrinə məhdudlaşdırmağa istiqamətlənməlidir. Bundan başqa, rəqəmsal dövrdə ifadə azadlığı, məlumat azadlığı, şəxsi həyatın toxunulmazlığı kimi hüquqlar internet mühitində də təmin olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, bir çox ölkələrin konstitusiyasında fikir və söz azadlığı, eləcə də məlumat azadlığı artıq çoxdan tanınır. BMT-nin müvafiq qurumları isə dəfələrlə bəyan etmişdir ki, onlayn mühitdə insanların malik olduğu hüquqlar onlayn mühitdə də tanınmalıdır və təmin olunmalıdır. Lakin konstitusiya islahatı zamanı bu hüquqların məsələ, internetdə fikir bəyanetmə, onlayn media azadlığı kimi rəqəmsal hüquqların da eyni dərəcədə qorunması məsələsi konstitusiyalarda nəzərdə tutula bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Ağıllı konstitusiya”lara ənənəvi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından başqa, rəqəmsal insan haqlarının da yaxın gələcəkdə daxil ediləcəyini düşünmək olar.

Elektron hökumətin konstitusiyalarda hüquqi baxımdan tanınması aktual məsələlərdən biridir. Hər bir halda, dövlət xidmətlərinin elektronlaşması, elektron imzanın tətbiq olunması, onlayn səsvermə, qanun layihəsinin müzakirəsində elektron qaydada iştirak hüququ kimi məsələlər hüquqa əsaslanmalıdır. Bu baxımdan konstitusiya islahatları çərçivəsində qeyd olunan məsələlərin legitim şəkildə həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir.

Meksika Konstitusiyasına 2013-cü ildə əlavə edilmiş müddəə ilə internetə çıxış hər bir vətəndaşın konstitusion hüququ kimi tanınır. Maraqlıdır ki, Meksika Ali Məhkəməsi sonradan bu müddəaya istinadla bəzi mobil operatorların “məhdudiyyətli internet paketlərini” qanunsuz hesab edib. Bu isə onu göstərmisdir ki, konstitusiyada yazılan bir maddə praktiki hüquqi aləmə çevrilə bilər.

Bu sahədə ən iradəli və yenilikçi addım Cənubi Amerikanın texnoloji cəhətdən ən qabaqçıl ölkələrindən biri olan Çilidən gəlib. Bu ölkə konstitusiyasının 19-cu maddəsinə 25 oktyabr 2021-ci ildə edilmiş əlavə ilə aşağıdakı məzmununda yeni bənd əlavə edilmişdir: “...Qanun beyin fəaliyyətinin və ondan əldə edilən məlumatların toplanması, saxlanması və istifadəsinin tələblərini, şərtlərini və məhdudiyyətlərini tənzimləyəcək”.

Bu maddədə “süni intellekt” ifadəsi birbaşa çəkilməyə də, real vaxtlı beyin oxuma texnologiyaları və onların süni intellekt alqoritmləri ilə emalı nəzərə alındıqda əslində bu müddəə dolayısı ilə süni intellekt texnologiyalarına da toxunur. Çili bu şəkildə süni intellekt dövrünə insan psixikasının toxunulmazlığı əsas prinsip kimi təqdim edərək daxil olur.

Beləliklə, Çili “neyro hüquqları” (beyin məlumatlarının toxunulmazlığı) barədə düzəliş qəbul etməklə süni intellektlə sıx bağlı olan neyroteknologiyaları əsas qanun səviyyəsinə gətirən ilk nümunədir. Yunanistan, Meksika və Çili dövlət

lərinin təcrübəsində konstitusion səviyyədə atılmış bu müntəzəqi addımlar, təbii ki, rəqəmsal bərabərliyi təmin etmək və vətəndaşların onlayn xidmətlərə çıxışını təminat altına almaq məqsədi daşıyır.

Kiber suverenliyin, başqa sözlə, “rəqəmsal suverenlik” anlayışının konstitusiyalarda hüquqi baxımdan tanınması da tamamilə yeni və düşündürücü problemlər sırasındandır. Kiber suverenlik dedikdə, dövlətin öz rəqəmsal məkanı üzərində suveren hüquqlarını həyata keçirməsi başa düşülür. Yəni hər bir dövlətin internet məkanında milli təhlükəsizliyini təmin etmək, milli qanunları tətbiq etmək və informasiya axımına nəzarət etmək səlahiyyəti olmalıdır. Bu anlayış son illərdə konstitusion beynəlxalq müzakirələrdə aktuallaşıb.

Bəzi ölkələr kiber suverenliyi ön plana çəkərək bildirirlər ki, internet üzərində tam milli nəzarət olmalıdır. Məsələn, Çin və Rusiya beynəlxalq platformalarda kiber suverenlik prinsipini fəal şəkildə müdafiə edirlər.

Rəqəmsal məlumatın mühafizəsi də suverenlik kontekstində önəmlidir. Şəxsi məlumatların qorunması həm vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi, həm milli təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq təcrübədə Avropa İttifaqının 2018-ci ildə qüvvəyə minmiş ümumi məlumat mühafizəsi rəqlamenti olan “GDPR” fərdi məlumatların qorunması sahəsində qızıl standart hesab olunur və bir çox ölkələr öz qanunlarını bu prinsipə uyğunlaşdırırlar. Bir çox dövlətlər məlumatların ölkə hədudlarından kənara çıxmasına nəzarət etməyə çalışırlar. Məsələn, bəzi ölkələrdə qanunlar vətəndaşların məlumatlarının ölkə daxilində saxlanılmasını tənzimləyən məcburi normalar nəzərdə tuturlar. Yəni verilənlərin lokallaşdırılmasından söhbət gedir. Azərbaycan Respublikasında da rəqəmsal məlumat təhlükəsizliyi təmin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönələn addımlar atılır. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklərdə şəxsi məlumatların qorunması hüququ konstitusiyon səviyyədə təsbit olunubdur. Daha sonra “Fərdi məlumatlar haqqında” qanun 2010-cu ildə qəbul olunaraq bu sahədə detallı tənzimlə müəyyən olunub.

“Ağıllı konstitusiya”nın rəqəmsal “sifəti” yeni texnologiyalardan, xüsusilə də süni intellektdən istifadə olunmasıdır, onun digər “sifəti”, yəni hədəf və məqsədləri demək olar ki, klassik konstitusiyalarda olduğu kimi dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini insan hüquq və azadlıqları, eləcə də cəmiyyətin maraqları naminə məhdudlaşdırma ideologiyasına əsaslanır. Buradan isə o nəticəyə gələ bilərik ki, “Ağıllı konstitusionalliq” konsepsiyası rəqəmsal dövrün tələblərini, onun təhdid və risklərini hesablayan, həmin problemlərə modern tədbirlərə cavab verən həll yolları axtaran, elektron cəmiyyətin gözəl-tilərini qarşılaya bilən yeni bir hüquqi konsepsiyadır, görüşdür.

Hesab edirik ki, “Ağıllı konstitusionalliq” konsepsiyasının öz qneseoloji mənası olan “klassik konstitusionalliq” konsepsiyasından tamamilə qopması ən azı indilik, hətta yaxın gələcəkdə mümkün olmayacaqdır. Bu baxımdan “Ağıllı konstitusionalliq” konsepsiyasına hələ ki, klassik konstitusionalliqin hədəflərini elektron dövrün tələblərinə uyğun formada qorumağa xidmət edən bir vasitə, üsul kimi yanaşmalıyıq. Çünki “ağıllı konstitusionalliq” konsepsiyasına tamamilə fərqli prizmadan baxmağı şərtləndirən səbəblər hazırkı vəziyyətdə mövcud deyil. Məsələn, müasir dövrdə rəqəmsal dünyamızda yeni bir dövlət modelinin yaxın gələcəkdə meydana çıxacağını gözləmək yanlışlıq olar. Məhz buna görə də “klassik konstitusionalliq” konsepsiyasından tamamilə fərqlənən spesifik xarakterə malik yeni bir “rəqəmsal konstitusionalliq” ideologiyasının formalaşması hələ ki, çox tezdir. Bir qədər uzaq gələcəkdə isə bunun baş verəcəyini təxmin etmək mümkündür. Yəni, ehtimal etmək olar ki, uzaq gələcəkdə rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun bir formada dünyada yeni bir dövlət modeli meydana çıxa bilər.

Zənn edirik ki, elektron dövrün “Ağıllı konstitusiyası” rəqəmsallaşma və süni intellekt texnologiyalarının hüquq sistemində inteqrasiyası nəticəsində formalaşan yeni bir hüquqi model olacaq və bu model operativ qərar qəbul etmə prosesləri, şəxsiyyətin rəqəmsal təminatı, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması, süni intellektin mürəkkəb hüquqi kazusların analitik həllində istifadə edilməsi kimi spesifik xüsusiyyətləri özündə ehtiva edəcəkdir. Şübhə yoxdur ki, “Ağıllı konstitusiya” vasitəsilə dövlət idarəetməsi daha effektiv həyata keçiriləcək, dövlət məmurlarının fəaliyyətində şəffaflıq artacaq, məhkəmə orqanlarında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində obyektivlik və ədalətlik prinsiplərinə daha ciddi riayət olunacaq, qanunvericilik aktlarının tətbiqində operativlik müşahidə olunacaq, kiber təhlükəsizliyə təminat verəcək, son nəticədə isə insan hüquq və azadlıqları daha möhkəm qorunacaqdır.

Bunun üçün indidən yubanmadan müəyyən profilaktik işlər görməyin zəruriliyini anlayan dünya dövlətlərindən bəziləri rəqəmsallaşma dövrünün tələblərini nəzərə alaraq “Süni intellektə dair Milli Strategiyaları”nı artıq müəyyən müddət edib. Türkiyədə də 2021-2025-ci illər üçün Milli Süni intellekt Strategiyası” Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilərək qüvvəyə minib. Ölkəmizə gəlincə, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2025-ci il 19 mart tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası” təsdiq edilib.

Rəqəmsallaşma prosesinin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə təhsil məsələlərinin üzərinə də xeyli işlərin görülməsi düşür. Qeyd edək ki, son illərdə bu sahədə müəyyən müsbət addımlar atılır. Buna nümunə kimi Azərbaycan Texniki Universitetinin Elmi Şurasının 3 fevral 2021-ci il tarixli qərarı ilə “Kibertəhlükəsizlik və Süni İntellekt İnstitutu”nu yaradılmasını, 2024-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində (BDU) Beynəlxalq Türk Akademiyası ilə birgə “Süni intellekt etikas kafedrası” yaradılması təşəbbüsünü, süni intellektlə bağlı müəyyən təlimlərin gerçəkləşməsini, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Rusiyanın “Cənub” Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetində süni intellektlə bağlı iki gün davam edən beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsini nümunə göstərmək olar.

Düşünürük ki, ölkəmizdəki xüsusilə hüquqşünaslıq ixtisaslarını tədris edən universitetlərimizdə “süni intellekt hüququ”, “internet hüququ” adlı hüquq sahələri tədris olunmalıdır. Bu, zərurdən qaynaqlanır. Xarici ölkələrin universitetlərində bu fənlər artıq neçə illərdir ki, tədris edilir. Hətta bəzi ölkələrin (məsələn, Türkiyənin) universitetlərində süni intellekt hüququna dair praktiki məşğələlərin keçirildiyi “süni intellekt hüququ laboratoriyaları” fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, hüquq texnologiyaları laboratoriyaları (“Legal Tech Labs”) hüququn rəqəmsal transformasiyasını dəstəkləmək üçün innovativ araşdırmalar və praktiki layihələr üzərində işləyən tədqiqat mərkəzləri hesab edirlər. Bu laboratoriyalar, həm hüquqşünaslıq ixtisasının tələbələri və müəllimləri, həm hüquq mütəxəssisləri, həm də texnoloji sahədə çalışanlarla əməkdaşlıq edərək hüquq sahəsində yenilikçi modern texnologiyaların inkişafını sürətləndirməyə çalışır.

Sonda qeyd edək ki, rəqəmsal yenilikləri zəruri edən konstitusion islahatların həyata keçirilməsi ölkəmizin hüquqi sisteminin modern dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün çox zəruridir.

Yunis XƏLİLOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
ümumi hüquq kafedrasının müəllimi